

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΕΥΦΡΟΝΙΟΥ - ΡΑΦΑΗΛ ΠΟΠΟΒΙΤΣ***

**Εισήγηση στο συνέδριο, Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Κοζάνη, 24-26 Σεπτεμβρίου 1993.*

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΕΥΦΡΟΝΙΟΥ - ΡΑΦΑΗΛ ΠΟΠΟΒΙΤΣ**

Ο Χαρίτων ή Χαρίσιος Παπαγιαννούσης, γιος του "μακεδονο-σερβίτη"¹ επισκόπου Διονυσίου, του κατά κόσμον Δημητρίου Παπαγιαννούση, γεννήθηκε² το 1772 στην Κοζάνη. Κληρονόμος του επιθέτου *Rorovic*, το οποίο είχε προσλάβει ο πατέρας του ως επίσκοπος Βελιγραδίου³, και μεταλλάσσοντας το βαφτιστικό του όνομα σε Ευφρόνιος-Ραφαήλ έμεινε γνωστός στην ιστορία των γραμμάτων ως Ευφρόνιος-Ραφαήλ Πόποβιτς. Ευγενής⁴ του κράτους των Αψβούργων, μαζί με τον πατέρα του από το 1797, είχε τη

1. Βλ. Σπ. Λάμπρου, "Επιτύμβια Ελλήνων ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη", *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1911), σ. 470.

2. *Κώδικας βαπτίσεων των ετών 1759-1851* στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης: "Εβαπίσθη ο χαρίσις του παπαδημητρίου. ανάδοχος η αφρατή γυνή ρούσι μιζιάνη".

3. Βλ. σχετικά Χαρισίου Μεγδάνη, *Αγγελία περί του κατ' έτος τελουμένου Μνημοσύνου υπέρ των συνδρομητών των εν Κοζάνη σχολείων...*, εν Βιέννη 1820, σ. 65, πρβλ. και Κ.Α. Γουναρόπουλος, "Κοζανικά", *Πανδώρα* 22 (1872), σ. 514, Παναγιώτη Λιούφη, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήναι 1924, σ. 192 και κυρίως Ανδρέα Horvarth, "Πώς καθρεφτίζονται οι Ελληνοουγγρικές σχέσεις στα αρχεία και τις βιβλιοθήκες της Δυτικής Μακεδονίας;", π. *Το νέον κράτος*, τχ. 32-33, (ετ. 4ον 1940), σ. 549.

4. *Χειρόγραφα ξενόγλωσσα* της Δημοτικής βιβλιοθήκης της Κοζάνης, αρ. 9. -Πρβλ. κυρίως Α. Σιγάλα, *Από την πνευματικήν ζωήν των ελληνικών*

δυνατότητα να πραγματοποιήσει συστηματικές και έγκυρες σπουδές στην Κεντρική Ευρώπη. Πράγματι, μετά τα στοιχειώδη γράμματα που διδάχτηκε στην Κοζάνη από τον ίδιο τον πατέρα του, και ακολουθώντας τον στη συνέχεια στη μετακίνησή του ως επισκόπου της Βούδας,⁵ σπούδασε στις πόλεις Sorbon (1790-1795), Kesmark (1796-1798) και Sarospatak (1799) της Ουγγαρίας⁶ και τελικά στη Βιέννη⁷ (ως το 1802).

Τους πλούσιους αυτούς σταθμούς της παιδευτικής και μορφωτικής πορείας του Ε.Ρ. Πόποβιτς ακολούθησε και μία αντίστοιχη εκπαιδευτική θητεία και προσφορά. Ξεκινώντας από το εκπαιδευτήριο της Πέστης το 1802,⁸ έρχεται το 1804 στη Βιέννη⁹ ως διδάσκαλος του εκεί ελληνικού σχολείου, όπου εκδίδει¹⁰ στις 2

κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α'. Αρχαία και βιβλιοθήκη της Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 66 και κυρίως Ι.Α. Παπαδριανού, "Ένας μεγάλος Μακεδόνας απόδημος: Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς", ανάτυπον εκ του τόμου, *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 113 και 115.

5. Πρβλ. Ν. Δελιαλής, *Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις Παύλου Χαρίση μετά ιστορικών σημειώσεων περί των εν Ουγγαρία και Αυστρία ελληνικών κοινοτήτων*, τ. 1. Κοζάνη 1935, σ. 109 - Α. Horvarth, *ό.π.*, σσ. 549-550 και Ι.Α. Παπαδριανού, *ό.π.*, σσ. 113 και 115-116.

6. Βλ. *Χειρόγραφα βιβλιοθήκης της Κοζάνης*, αρ. 6,2 και 15.1. - Πρβλ. Α. Horvarth, *ό.π.*, σσ. 550 και 552 - Α. Σιγάλας, *ό.π.*, σσ. 65-66 και Ι.Α. Παπαδριανού, *ό.π.*, σσ. 117-119.

7. Πρβλ. Κ.Α. Γουναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 561 και Ι.Α. Παπαδριανού, σ. 119.

8. Βλ. *Χειρόγραφα σύμμεικτα* 15.1. - Α. Σιγάλας, *ό.π.*, σ. 63 και Ν. Δελιαλής, *ό.π.*, σ. 51.

9. Πρβλ. Α. Horvarth, *ό.π.*, σ. 550 και Μ. Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής βιβλιοθήκη Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σσ. 137-138.

10. Βλ. κυρίως Δημοσθένους Ρούσσου, "Αι πρώται ελληνικά εφημερίδες", π. Το νέον κράτος, τχ. 34, ετ. 4ον (30 Ιουνίου 1940), σσ. 672-673, Π. Ενεπεκίδης, "Ειδήσεις δια τα ανατολικά μέρη", *εφ. Βήμα*, 13-12-1953 και *Συμβολαί εις την ιστορίαν του ελληνικού τύπου και τυπογραφείων της Βιέννης 1790-1821*, Αθήναι 1965, σ. 30, επίσης Γ. Λαΐος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης. Από το 1784 μέχρι το 1821*, Αθήναι 1961, σ. 80.

Ιουλίου του 1811 και την εφημερίδα "Ειδήσεις δια τα ανατολικά μέρη". Μετά τη Βιέννη πηγαίνει στο Τέμεσβαρ¹¹ όπου διδάσκει τουλάχιστον μέχρι το 1816. Τη χρονιά αυτή επιστρέφει στην Πέστη,¹² ενώ από το 1830 μέχρι το 1837 διδάσκει στο ελληνικό σχολείο του Zemum (Σεμλίνο).¹³ Το ίδιο έτος έρχεται στο Ιάσι της Μολδαβίας¹⁴, τελευταίο σταθμό της ζωής του, όπου και διαμένει μέχρι το θάνατό του, που επισυνέβη το 1853.

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση της βιογραφίας και της εκπαιδευτικής πορείας του Πόποβιτς αποκαλύπτει επαρκώς τις επιστημονικές και διδακτικές του ανησυχίες. Φαίνεται ότι τον διακατείχε μία διαρκής αγωνία όχι μόνο για την κατάκτηση της γνώσης αλλά και για τη μετάδοσή της. Γι' αυτό και έδειχνε ένα έντονο και ασίγηστο πάθος για την παιδεία και την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Να ήταν άραγε αυτός ο λόγος που εξέδωσε ένα μόνο έργο¹⁵ στη ζωή του; Να επέλεξε δηλαδή ως λυσιτελέστερη τη συγγραφή σημειώσεων για την καθημερινή διδασκαλία και όχι τη δημόσια έκδοσή τους; Μάλλον δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε με ακρίβεια στο ζήτημα αυτό. Μπορούμε όμως να εικάσουμε ότι η απουσία εκδομένου έργου από τον Πόποβιτς υπόκειται στην πιθανή αναγνώριση της ύπαρξης καλύτερα συγκροτημένων εγχει-

11. A. Horvath, *ό.π.*, σ. 551 και *Δημοτική βιβλιοθήκη Κοζάνης, φάκελος Πόποβιτς*.

12. Βλ. *σημ. 11*.

13. Βλ. I. A. Παπαδριανού, *ό.π.*, σσ. 126-127 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

14. Βλ. Κ.Α. Γουναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 561 και Π. Λιούφης *ό.π.*, σ. 301. Ο Πόποβιτς με διαθήκη του άφησε στην Κοζάνη τη βιβλιοθήκη του και 110 φιορίνια (βλ. Στέφανος Κομπτάς, *Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 2. σ. ρδ').

15. *Νέος Λάσκαρις ήτοι το Ετυμολογικόν μέρος της του Κωνσταντίνου Λασκάρως του Βυζαντίου Γραμματικής της πάνυ ωφελίμου και αναγκαιοτάτης, όπερ επαυξηθέν, ετεροκλίτοις ονόμασιν, ανωμάλοις τε ρήμασι, και τίσιν αναγκαίαις απλάις σημειώσεσι προς κατάληψιν των περιεχομένων. Τύποις εξεδόθη παρά του εν διδασκάλου Ευφρονίου Ραφαήλ τουπίκην Πόποβιτς, του εκ Κοζάνης της Μακεδονίας. Εν Πέστη της Ουγκαρίας, εν τη Τυπογραφία του κ. Μαθία Τράνερ, 1808.*

ριδίων, τα οποία ενδεχομένως καθιστούσαν περιττά και όχι αναγκαία τα αντίστοιχα δικά του για τη γενικότερη μόρφωση των ελληνοπαίδων. Συνέπεια πάντως αυτού του γεγονότος είναι ότι ο Πόποβιτς τοποθετείται μάλλον στους ελάσσονες διδασκάλους του Γένους, αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε εδώ το γνωστό σχήμα κατάταξης των αρχαίων σοφιστών.

Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη δική μας εισήγηση είναι η διδακτική οπτική του Πόποβιτς και κυρίως η οπτική της διδασκαλίας των λεγομένων φιλοσοφικών μαθημάτων. Το ενδιαφέρον μας όμως δεν έλκεται από τη συγκεκριμένη διδακτική του μέθοδο, η οποία υπακούει, κατά κανόνα, στο τυπικό σχήμα των *ερωταπαντήσεων*, αλλά από το ουσιαστικό περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων. Τουτέστιν, η ανάλυσή μας επιδιώκει να ορίσει ακριβέστερα το είδος των μαθημάτων αυτών καθώς και τη συγκεκριμένη γνωστική ύλη, την οποία έπρεπε, κατά τον Πόποβιτς, να προσλάβουν οι μαθητές του. Ειδικότερα όμως επιδιώκει να διαφανεί ποια ήταν τελικά τα επιδιωκόμενα όρια της γνώσης των μαθητών μέσα από τα διδασκόμενα μαθήματα, και ποιός ο κόσμος που κατακτούσαν.

Επειδή λοιπόν η προβληματική μας αναφέρεται στα *φιλοσοφικά μαθήματα* και τη *φιλοσοφία*, είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε από την αρχή ότι οι όροι αυτοί έχουν, για την εξεταζόμενη περίοδο, ένα ευρύτερο περιεχόμενο. Περιλαμβάνουν δηλαδή κάθε συστηματική γνώση, γεγονός που είχε επισημανθεί και τονιστεί ήδη από τον Κοραή¹⁶. Αλλά και νεώτεροι και κυρίως πολλοί σύγχρονοι ερευνητές¹⁷ έχουν ασχοληθεί με το πρόβλημα αυτό και έχουν διευκρινίσει το περιεχόμενο του όρου *φιλοσοφία* στο πλαί-

16. Ο Κοραής αποδέχεται και ταυτίζει το εύρος της φιλοσοφίας, όπως και οι αρχαίοι, με κάθε συστηματική γνώση, με "όλην την περιοχὴν της ανθρώπινης παιδείσεως, ἡγουν την θεωρίαν και πράξιν όλων ομού των χρησίων εις τον ανθρώπινον βίον" ("Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης" στα *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Α', σ. 179 (178-183)).

17. Πρβλ. Ν.Κ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τ. Α', σσ. 28-35 (η φιλοσοφία είναι ό,τι θεωρούν ως τέτοια οι ίδιοι οι

σιο των ιδεών του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κάτω από αυτό λοιπόν το πνεύμα πρέπει να δούμε και τη φιλοσοφική ενασχόληση καθώς και την αντίστοιχη διδασκαλία του Πρόποβιτς. Πράγματι και ο Μακεδόνας λόγιος ορίζει τη φιλοσοφία ως "επιστήμη γενικών και ωφελίμων λογικών αληθειών", τη διαιρεί σε "λογική, μεταφυσική, φυσική, μαθηματική και ηθική"¹⁸ και αποδέχεται πλήρως τον ορισμό του Αριστοτέλη ότι φιλοσοφία είναι "το άθροισμα πασών των γνώσεων των τε θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων"¹⁹. Δηλαδή ο Ευφρόνιος-Ραφαήλ ασχολείται με όλο το επιστητό, συγγράφοντας σημειώσεις και διδάσκοντας τα μαθήματα όλου του φάσματος των γνωστικών αντικειμένων, τα οποία τότε, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, αποκαλούνταν *φιλοσοφία*.

Ακολουθώντας λοιπόν αυτή τη γραμμή πλεύσης, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τα διδασκόμενα από τον Πρόποβιτς φιλοσοφικά μαθήματα σε τέσσερις κλάδους: κλασική φιλοσοφία (λογική, μεταφυσική, ηθική), μαθηματικά, φυσιογνωστικός κόσμος και γνωστική λειτουργία της γλώσσας. Ο ίδιος, όπως είδαμε παραπάνω, προβαίνει σε έναν αντίστοιχο ορισμό στη *Λογική του*. Ειδικότερα κατατάσσει τις επιστήμες αυτές σε *θεωρητικές* (λογική, μεταφυσική, φυσική) και *πρακτικές* (φυσικό δίκαιο, ηθική και πολιτική). Επί πλέον επιχειρεί να διευκρινίσει επακριβώς το στόχο τους, τονίζοντας ότι η λογική καταγίνεται "εις το να θεωρή τας νοεράς ιδέας", ενώ η φυσική "εις το να θεωρή το φυσικόν σώμα κατά τας

συγγραφείς. Δηλαδή θεωρητική θεμελίωση των προβλημάτων του κοινωνικού χώρου, αλλά και τα υπομνήματα, τα εγχειρίδια για τη διδασκαλία και τη μετακίνηση των ευρωπαϊκών ιδεών, όχι όμως η γραμματολογία) και Γρ. Καραφύλλης, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη, στην ευρυχωρία του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 38-39 (οι Νεοέλληνες φιλόσοφοι ήταν εγκυκλοπαιδιστές και πολυμαθείς και δίδασκαν όχι μόνο φιλοσοφία αλλά και μαθηματικά και τις άλλες επιστήμες τόσο καλά όσο και τους κλασικούς).

18. *Περί φιλοσοφίας εν γένει εν ειδει δε περί λογικής*, χγφ. 12 της Δημοτικής βιβλιοθήκης της Κοζάνης, σσ. 1-2. Ο ορισμός της φιλοσοφίας και η διαίρεσή της υπάρχει και σε ένα άλλα σπάραγμα δύο σελίδων στο χγφ. 22, σ. 1 της ίδιας βιβλιοθήκης.

19. Χγφ. 12, σ. 2.

ιδιότητας οπού έλαβε και έχει από την φύσιν, εις την οποίαν αυτήν φυσικήν ανάγεται και η ιατρική τέχνη". Η μεταφυσική "εις το να θεωρή τον θεόν και τα άϋλα πράγματα κατά τον φυσικόν λόγον, ήτοι κατά το φως εκείνο της γνώσεως, το οποίον έλαβεν αυτός από την φύσιν, προς διαφοράν της θεολογίας, η οποία θεωρεί τον θεόν κατά τρόπον υπερφυσικόν, ήτοι κατά θεϊαν αποκάλυψιν". Η μαθηματική "εις το να θεωρή τας ποσότητας των πραγμάτων. Εις αυτήν ως μέρη ανάγονται η αριθμητική, η Γεωμετρία, η Αστρονομία, η Φυσική, η κοσμογραφία, η οπική και η μηχανική", και τέλος η ηθική "εις το να θεωρή τας πράξεις της ανθρωπίνης θελήσεως, καθώς αναφέρονται προς την αρετήν ανάγεται δε εις αυτή η πολιτική, οικονομική και η νομική"²⁰.

Εκείνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε ευθύς εξαρχής στην παραπάνω διαίρεση είναι ο διαφορετικός από τον συνήθη χωρισμός των επιστημών. Τα μαθηματικά και η φυσική, για παράδειγμα, εντάσσονται στις *θεωρητικές* επιστήμες, ενώ το δίκαιο, η ηθική και η πολιτική στις *πρακτικές*. Έτσι βλέπουμε ότι η μετέπειτα και μέχρι σήμερα ισχύουσα κατάταξη των επιστημών σε *θεωρητικές* και *θαιτικές* δεν έχει αιωνιότητα και είναι πολύ σχετική. Από την άλλη πλευρά ο Πόποβιτς, διαφωτιστής της νεώτερης και τελευταίας γενιάς, φαίνεται ότι έχει ξεπεράσει τις συμβατικές δηλώσεις πίστεως και το άβατο του ελέγχου του θεολογικο - θρησκευτικού χώρου, που χαρακτήριζε κατά κανόνα τους προηγούμενους διαφωτιστές, και προβαίνει στον έλεγχο της γνώσης, σύμφωνα με τις αρχές και τα πορίσματα των επιστημών. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η διάκριση μεταξύ *φυσικής* και *μεταφυσικής* και κυρίως μεταξύ *μεταφυσικής* και *θεολογίας*. Η *φυσική* ορίζεται ότι εξετάζει τα φυσικά σώματα σύμφωνα με τις ιδιότητες που έχουν λάβει από τη φύση και όχι σύμφωνα με άλλες υπερβατικές, δοσμένες από τον δημιουργό κ.λπ. Περισσότερο όμως ευθύς και οξύς είναι ο διαχωρισμός μεταξύ *μεταφυσικής* και *θεολογίας*. Η πρώτη τονίζεται ότι εξετάζει τα άϋλα και τα περί τον θεόν πράγματα με φυσικό όμως τρόπο, ελέγχοντας δηλαδή την ύπαρξη, τη δομή και τη λειτουργία τους, σύμφωνα με τις δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης και τους κανόνες της λογικής. Αντίθετα η θεολογία δεν

20. Στο ίδιο, σσ. 2-3.

μπορεί να είναι επιστήμη, σύμφωνα με την κλασική έννοια, διότι δεν ελέγχει το επιστημονικό της αντικείμενο με βάση τις δεδομένες επιστημολογικές αρχές, αλλά λειτουργεί έχοντας ως αφετηρία τα ιερατικά κείμενα της αποκάλυψης που είναι διαφορετικά βέβαια για κάθε θρησκεία και έτσι δεν μπορεί να θεμελιώσει μία παγκόσμια πίστη αποδεκτή από όλους. Οι διαχωρισμοί αυτοί τους οποίους ακόμη και σήμερα αποφεύγουν ορισμένοι να τονίσουν στην επίσημη εκπαίδευση, αφήνοντας έτσι τους παιδαγωγούμενους σε γνωστική πλάνη, δείχνουν το επιστημονικό ήθος αλλά και το διδακτικό θάρρος του Πόποβιτς.

Τόσο η διαίρεση και ο ορισμός των επιστημών όσο και η υπόλοιπη ανάλυσή μας στηρίζεται σε επιστάμενο έλεγχο των σωζομένων χειρογράφων του Πόποβιτς στη *Δημοτική βιβλιοθήκη της Κοζάνης*. Εκεί διαπιστώσαμε και την απόλυτη σχεδόν χρήση της μεθόδου των *ερωτηπαντήσεων* στην οποία είναι γραμμένες κατά κανόνα οι χειρόγραφες σημειώσεις του. Βέβαια η μέθοδος αυτή έχει μακρά ιστορία και χρησιμοποιείται ήδη από τον εξαιρετο Θεόφιλο Κορυδαλέα στη συγγραφή της *Λογικής* του²¹. Δεν είναι όμως συνήθης στους κλασικούς εκπροσώπους της φιλοσοφίας του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η εν λόγω μέθοδος ήταν πρόσφορη για την αποστήθιση βασικών κανόνων και θεμελιωδών ορισμών σε κάθε επιστήμη, αλλά δεν ξέρουμε πόσο αποδοτική ήταν όταν έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός για την ανάλυση εννοιών. Μπορούσε βέβαια να αποδίδει σχηματικά το βασικό τους περιεχόμενο, αλλά με μεγαλύτερη επιτυχία, και οριακά πάντα, εξυπηρετούσε μόνο την ψυχαγωγική μέθοδο διδασκαλίας. Πάντως είναι η κλασική και προτιμυτέα μέθοδος στον Πόποβιτς και θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως αποτελεί ένδειξη ότι ο Μακεδόνας λόγιος ενδιαφερόταν πρωτίστως για την κατάκτηση του περιεχομένου των βασικών εννοιών και λιγότερο για την αναλυτική τους. Θα

21. Βλ. την τελευταία έκδ: Theophile Corydalee, *Introduction a la Logique- Προοίμιον εις την Λογικήν. Texte grec établi par Athanase Papadopoulos, precede par une etude de Cleobule Tsourkas, traduit et presente par Constantin Nolca.* (Association Internationale d' etudes du Sub-Est Europeen, Comite National Pumain, Oeuvres philosophique de Theophile Corydalee, Tome I), Bucarest 1970.

πρέπει δε να τονίσουμε επί πλέον ότι η μέθοδος των *ερωταπαντήσεων* συνδέεται και συμπληρώνεται και με την τεχνική της εκμάθησης που προτείνει ο Πόποβιτς. Σύμφωνα μ' αυτήν λοιπόν η εκμάθηση είναι αποτελεσματική όταν κανείς διαβάζει "αργά, καθαρά, μεγαλοφώνως και αρκεταίς φοραίς", ενώ "ο νους του [πρέπει] να είναι όλος εις το μάθημα και να μην τρέχει εδώ και εκεί"²². Μία τέτοια παιδεία, την οποία ο Πόποβιτς αποκαλεί *ανατροφή*, "κάννει τον άνθρωπον να λάβη ορθάς ιδέας του Κόσμου, να γνωρίση ποιά ζεστά και ποιά κρύα και ποιά ξυνά' δεύτερον εις το να εκφράζομεν εκείνο οπού στοχαζόμεθα"²³.

Αλλά επανακάμποντας στο διαχωρισμό των επιστημών που υιοθετεί και προβάλλει ο Πόποβιτς και παρακάμποντας τις *ιερές κατηχήσεις, τα εγχειρίδια των μαθηματικών* που δεν έχουν θεωρητικό μέρος και τις τυπικές *γραμματικές*, μπορούμε να αρχίσουμε την καταγραφή και την ανάλυση των αντιλήψεών του από τις θέσεις του για τη γλώσσα. Το θεμελιακό ερώτημα που θέτει για τη γλώσσα είναι τι πρέπει να κάνει κανείς "Δια να ημπορέση... να μάθη μίαν γλώσσαν να την εννοή, να την ομιλή και χρειάς τυχούσης να συγγράφη εις αυτήν". Η απάντηση που δίνει ο ίδιος είναι ότι πρέπει να μάθει τη γραμματική που είναι μία τέχνη, διδακτική και οδηγητική για τον άνθρωπο και αποτελεσματικής βοήθειας στην εκμάθηση μιας γλώσσας. Η γραμματική όμως είναι η επιστήμη των γραμμάτων και αυτά "Είναι κάποια σημεία ορατά τα οποία συννηθίζομεν δια να παρασταίνωμε τας φωνάς εκείνας, τας οποίας έχομε σκοπόν δια να προφέρωμε"²⁴. Επαναφέροντας ή χρησιμοποιώντας στο σημείο αυτό τον ορισμό του Λάσκαρι ότι τα γράμματα είναι τα μικρότερα μέρη μιας φωνής και δεν διαιρούνται περαιτέρω, συμπληρώνει ότι αυτό γίνεται "Επειδή τας μεν λέξεις, δηλαδή τας φωνάς εκείνας τας οποίας προφέρομε και δηλούσι κανένα πράγμα

22. *Διάλογος μεταξύ ενός διδασκάλου και των μαθητών του* χφ. 25 (σύμμεικτο), σ. 2.

23. Στο ίδιο, σ. 5.

24. *Γενική τεχνολογία των οκτώ μερών του λόγου και' ερωταπόκρισιν προς χρήσιν των μαθητών*, (σσ. 21). Σχεδιασθείσα παρά του Ε.Ρ.Π. χφ. 25 της Δημοτικής βιβλιοθ. Κοζάνης, σ. 1.

τας διαιρούμε εις συλλαβάς, τας συλλαβάς δε εις γράμματα, τα γράμματα όμως ως πρώτα στοιχεία και θεμέλια των συλλαβών και λέξεων δεν έχομε πλέον εις το περισσότερον δια να τα διαιρέσωμε"²⁵. Ο κανόνας αυτός που ισχύει για κάθε γλώσσα, ισχύει και για τη "γραικική ή αιολοδωρική γλώσσα, η οποία την σήμερον κοινώς εις όλην την Ελλάδα ομιλείται ως θυγατέρα της ελληνικής εφύλαξε και μεταχειρίζεται τα ίδια γράμματα της μητρός της..."²⁶

Με τη γλώσσα συνδέεται, κατά τον Πόποβιτς, αναπόσπαστα και το ζήτημα της ρητορικής. "Αναμεταξύ εις όλας τας επιστήμας και τας τέχνας, καμμία δεν είναι τόσοσ αξιόλογος και ευεργετική, καθώς η ρητορική"²⁷. Για να καταστήσει δε εμφανή τη σημασία και την αξία της ρητορικής παραθέτει ορισμό για τη *διαλεκτική*: "...όθεν λέγομεν ότι η διαλεκτική είναι μέρος της λογικής και δια τον τρόπον κατά τον οποίον πρέπει δια να διαλέγεται ο αυτός περί διαφόρων πραγμάτων λέγομε δε ότι τότε διαλέγεται ο αυτός δια κανένα πράγμα, όταν δηλ. φανερώνει και εξηγεί αυτό με τοιούτον επιδέξιον τρόπον, οπού αποδείκνει αυτό αληθινόν με συλλογισμούς, ορισμούς και διαιρέσεις εις το οποίον καταγίνεται ο λογικός..."²⁸. Δηλώνοντας σαφώς ότι συντάσσεται με τους νεωτέρους, επιχειρεί να δώσει έναν ορισμό, σύμφωνα μ' αυτούς: η ρητορική λοιπόν είναι "τέχνη του καλώς λέγειν" και τέχνη είναι "[δ] ύναμις, η οποία περιέχεται εις κανόνας, δια μέσου των οποίων οδηγείται ασφαλώς εκείνος οπού τους ηξεύρει". Εξάλλου το "καλώς λέγειν" σημαίνει "το να μεταχειρίζεται τινάς νοήματα και φράσιν κατάλληλον"²⁹.

25. Στο ίδιο.

26. *Περί των της Γραικικής γλώσσης Γραμμάτων* (σσ. 14), χγφ. 25.

27. *Περί ρητορικής*, σπάραγμα στο χγφ. 15 αποτελούμενο από 14 σσ., σ. 1.

28. Στο ίδιο.

29. *Σύνοψις ρητορικής κατ' ερωταπόκρισιν, σχεδιασθείσα παρά Ε.Ρ.Ρ.*, εν Πέστη της Ουγγαρίας 1820 προς χρήσιν των αυτού Μαθητών, 28. σσ. στο χγφ. 25. σ. 1. -Το πληρέστερο χγφ. ρητορικής είναι εκείνο με τον τίτλο *Ρητορική κατ' ερωταπόκρισιν-εξεταστικήν εκ πολλών και διαφόρων συγγραφέων ερανισθείσα, παρά Ε.Ρ.Π.* εν Πέστη 1820.74 σσ. στο χγφ. 29. Λείπουν οι πρώτες 38 σσ.

Το "καλώς λέγειν", η ορθή δηλαδή χρήση της γλώσσας, είναι απαραίτητη για κάθε επιστήμη. Και πρώτα - πρώτα για τη διδασκαλία και τη γνώση του φυσιογνωστικού κόσμου, στον οποίο αναφέρεται μεγάλο μέρος της διδακτικής του Πόποβιτς. Η γνώση της φυσικής ιστορίας αξιολογείται απ' αυτόν ως απαραίτητη, γιατί απελευθερώνει τον άνθρωπο από τη δεισιδαιμονία και το φόβο που προέρχεται από την άγνοια των φυσικών σωμάτων και των φυσικών φαινομένων³⁰. Ο Πόποβιτς επιχειρεί να δώσει έναν ιδιαίτερο ορισμό της φύσης που να συνδυάζεται με τη χριστιανική μυθολογία της δημιουργίας, τον έλεγχο του ανθρώπου πάνω σ' αυτή, τη διάκρισή της από τη γενική ιστορία και τις εμφανείς ωφέλειές της. Έτσι "η λέξις φύσις είναι πολυσήμαντος, εδώ όμως εκλαμβάνεται αντί όλων των σωμάτων που ευρίσκονται εις τον κόσμον, τα οποία θεόθεν έλαβον την αρχήν..."³¹. Μέσα σ' αυτό όμως το πλαίσιο ο άνθρωπος ως "λογικόν ζώνον", ελέγχει, λόγω της ανωτερότητάς του, τον κόσμο δημιουργώντας την επιστήμη της φυσικής. Αλλά "η λέξις φυσική, [που] παράγεται παρά του φύσις, έχει δύο σημασίες: δηλοί ... ό,τι ανάγεται εις την φύσιν και έχει ιδιότητα της φύσης, δηλοί την επιστήμην εκείνην η οποία καταγίνεται εις την εξέτασιν των δυνάμεων, ιδιοτήτων και ενεργειών των σωμάτων"³². Αλλά και η ιστορία της φύσης είναι εντελώς διαφορετική από την πολιτική ιστορία: "η ιστορία είναι μία πιστή διήγησις αξιόλογων συμβάντων", ενώ η φυσική ιστορία είναι "...μία πιστή διήγησις αξιόλογων συμβάντων εις τας φυσικά σώματα"³³. Ιδιαίτερο, τέλος, ενδιαφέρον στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζει η ορθή εκτίμηση του Πόποβιτς για τις τρεις ωφέλειες της φυσικής ιστορίας: η πρώτη, η θεολογική, συντελεί στη γνώση του θεού, ως έλλογου όντος και δημιουργού, καθώς και της ηθικής ζωής των ανθρώπων, η δεύτερη, η φυσικοϊατρική, μεταφράζεται σε γνώση και χρήση των φυσικών σωμάτων για τη διατήρηση της υγείας, και η τρίτη, η πολιτικο - οικονομική, σημαίνει τη χρήση των φυσικών σωμάτων για το συμφέρον του ανθρώπου, που προϋποθέτει γνώση των ιδιοτήτων τους, βελτίωση

30. [Φυσική ιστορία], σπάραγμα 7 σσ. στο χγφ. 25, σ. 4.

31. Στο ίδιο, σ. 1.

32. Στο ίδιο, σ. 2.

33. Στο ίδιο.

και κυρίως ορθή αξιοποίηση της φυσικής ύλης³⁴.

Αλλά η γνώση του φυσικού κόσμου δεν προσλαμβάνεται μόνο μέσα από τη φυσική ιστορία, αλλά και μέσα από τη γνώση της *Γεωγραφίας*. Ειδικότερα: "1. Η Γεωγραφία είναι μία επιστήμη η οποία περιγράφει την γήν όπου κατοικούμε 2. Το όνομα γεωγραφία παράγεται παρά του γη και γράφω· εστί περιγραφή της γης. 3. Η Γεωγραφία και ο τρόπος της διδασκαλίας αυτής είναι τριών λογίων κατά τον σκοπόν κατά τον οποίον αποβλέπει. Ο i^{ος} τρόπος ήτοι ο μαθηματικός δια του οποίου αποβλέπει τινάς δια να φανερώση το σχήμα, το μέγεθος και την διαίρεσιν της γης. Ο ii^{ος} ο φυσικός δια του οποίου έχει σκοπόν τινάς δια να αποδείξη την διάφορον ποιότητα της γης. Ο iii^{ος} ο ιστορικός, με τον οποίον τινάς θέλει δια να περιμένη [δια να φανερώση] την εαυτού κατάστασιν, θρησκείαν, τον τρόπον της ζωής των ηθών, συνηθειών, επιστημών και τεχνών των"³⁵.

Ένα καθοριστικό στοιχείο που έχει πολύ μεγάλη σημασία για το επιστημονικό ήθος του Πόποβιτς και συνδέεται ασφαλώς με τη διδασκαλία της Γεωγραφίας, είναι η ξεκάθαρη, χωρίς τις γνωστές υπεκφυγές, θέση του για το σχήμα και την κίνηση της γης. Μάλιστα για να καταστήσει προφανέστερη τη συγκεκριμένη γνώση προτείνει στους μαθητές του να έχουν μπροστά τους την υδρόγειο σφαίρα, "η οποία είναι ένα χειροπιαστόν στρογγυλόν σώμα και περιέχει όλα τα μέρη της γης ομού και την θάλασσαν". Η αποδοχή της σφαιρικότητας της γης τονίζεται χωρίς να αφήνεται κανένα περιθώριο για παρανοήσεις ή για δειλή έστω υποστήριξη άλλης θέσης. "Το ότι η γη είναι σφαιροειδής δεν ελπίζω να ευρεθί κανένας την σήμερον ο οποίος ήθελεν αντισταθί ή διαφεντεύση το εναντίον. Εάν όμως θέλει δια να πληροφορηθή ας έχει δια μέσον της αποδείξεως ταύτης τα μακρόθεν φαινόμενα καμπαναριά των εκκλησιών, ή τα μεγάλα καράβια οπού πλέουσι και έρχονται μακρό-

34. Ό.π., σ. 4.

35. *Στοιχεία της Γεωγραφίας εκ πολλών και διαφόρων συγγραφέων ερανισθείσα και ως οίον τε ην ευμεθόδως συντεθείσα παρά του Ευφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς, του της εν Πέστη σχολής των Ελλήνων, χάριν των εν τη αυτού σχολή φιλομαθών και φιλοπόνων νέων. Εν Πέστη 1802.42 σσ. στο κγφ. 15α της Δημοτικής βιβλιοθήκης της Κοζάνης, σ. 1.*

θεν εις την θάλασσαν' και το τοιούτον θέλει βεβαίως ψυχάση την περιέργειά του ή αν θέλει και ημπορεί δια να επιβάλη εις την εξέτασιν αυτού του πράγματος ή στοχασθή κατά τίνα τρόπον γίνεται η έκλειψις της σελήνης, του φεγγαριού και τι λογής, θέλει τινάς πληροφορηθή..."³⁶.

Ο εξεταζόμενος αυτός φυσιογνωστικός κόσμος βρίσκεται πολύ κοντά στον παράπλευρο φυσικομαθηματικό. Όμως στα δύο συγγράμματα *Περί μαθηματικών εν γένει*, που σώζονται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης, όπως αντίστοιχα και στις δύο *Γεωμετρίες*, ο Πρόποβιτς δεν προβαίνει σε θεωρητικές αναλύσεις για τη χρήση και τη λειτουργία των μαθηματικών εννοιών και των μαθηματικών εν γένει. Περιορίζεται στη συστηματική παράθεση της στοιχειώδους μαθηματικής ύλης για τη διδασκαλία των μαθητών του. Παρ' όλα αυτά αποδέχεται και προτάσσει έναν μόνο γενικό-λογό ορισμό, τονίζοντας ιδιαίτερα ότι η *Μαθηματική* "είναι μία επιστήμη, η οποία καταγίνεται εις ποσότητας" και ειδικότερα ότι το γνωστικό αντικείμενό της είναι η ανάλυση της ποσότητας και του αριθμού³⁷.

Η προηγηθείσα έκθεση και ανάλυση των βασικών αντιλήψεων που θεωρεί ως ορθές ο Πρόποβιτς θα μπορούσε συνοπτικότερα να έχει την παρακάτω απόληξη: ο Ευφρόνιος-Ραφαήλ υιοθετεί ένα διαχωρισμό των επιστημών, κατατάσσοντας μάλλον στην κατηγορία των *θεωρητικών* εκείνες που δεν είναι εφαρμόσιμες ή άμεσης εφαρμογής και στις *πρακτικές* τις εφαρμοσμένες ή εκείνες που περιέχουν τους κανόνες για μία εφαρμοσιμότητα. Βέβαια και στη διαίρεση αυτή υπάρχει μία σχηματικότητα, αλλά εκείνο που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι το επιστημονικό πνεύμα και το επιστημονικό ήθος που υιοθετεί και ακολουθεί ο Πρόποβιτς. Αυτό επισημαίνεται κυρίως στις ρητές ή έμμεσες προτάσεις του για γενική υπέρβαση του θρησκευτικού άβατου, για έλεγχο των πραγμάτων και για απόφραξη των χώρων που προστατεύονταν με ανορθολογισμούς από τον γνωστικό έλεγχο. Η κατίσχυση της ανθρώπινης λογικής πρέπει να είναι η καθολική αρχή που πρέπει να διέπει τα πάντα. Μέσα από αυτή μόνο μπορούμε να αποκτήσουμε ορθές

36. Στο ίδιο, σσ. 1-2.

37. [*Μαθηματική*], σπάραγμα 7 σσ. στο χγφ. 25, σσ. 1-2 εδώ.

ιδέες του κόσμου και μέσα από αυτή μπορούμε να απαλλαγούμε από το φόβο που δημιουργεί η άγνοια και κυρίως η δεισιδαιμονία που εμφανίζεται συνήθως συνδυασμένη με τα θρησκευτικά άβυσσα. Η διέξοδος από τα αρνητικά αυτά πλαίσια και η απελευθέρωση επιτυγχάνεται μόνο με τη γνώση και κυρίως με την κοινωνιολόγησή της. Έτσι μπορεί και η φύση, το ζωτικό πλαίσιο ύπαρξης του ανθρώπου, να τεθεί στην υπηρεσία του.

Αλλά η οποιαδήποτε γνώση απαιτεί και ένα μέσο για να εκφραστεί ως στοχασμός και κυρίως για να μπορεί να διαδοθεί ευρύτερα. Το μέσον αυτό είναι η γλώσσα, και προκειμένου για την ελληνική, είναι η απλή, η καθημερινή γλώσσα της επικοινωνίας, όπως προκύπτει από την προχωρημένη μορφή δημοτικής που χρησιμοποιεί και προτείνει ο Πόποβιτς. Πρέπει να επισημανθεί επί πλέον ότι παρακολουθεί και γνωρίζει ορισμένες παρατηρήσεις για τη σύνθεση των λέξεων και τη λειτουργία των γραμμάτων και χωρίς να έχει τη δυνατότητα να σκεφθεί οτιδήποτε για τη δομή της γλώσσας αναφέρεται στο γράμμα ως ελάχιστου μέρους της φωνής, χωρίς βέβαια να το συνδυάζει με τον ήχο και το ελάχιστο φώνημα. Η λειτουργία της γλώσσας στο γνωστικό χώρο κατανοείται ως *διαλεκτική*, με την έννοια όμως της μεθόδου ανάλυσης των πραγμάτων, τη σωκρατική δηλαδή αντίληψη, και όχι του παγκόσμιου νόμου που προσέλαβε αυτή στη νεώτερη υλιστική, κυρίως, φιλοσοφία. Το *καλώς λέγειν* σημαίνει χρήση σαφών νοημάτων και κατάλληλων φράσεων και μεθερμηνευόμενο παραπέμπει στη σαφή και ακριβή χρήση των λέξεων για την απόδοση των νοημάτων και την πρόσληψη της γνώσης.